

R. V. Terpilovskij, RANNIE SLAVJANE PODESEN'JA III–V VV, Kiev 1984, ss. 121, w tym 22 tablice.

Recenzowana praca jest pierwszą, tak obszerną i wyczerpującą monografią kultury kijowskiej (KK)¹. Poświęcona jest ona co prawda tylko jednej jej prowincji, niemniej nieomal każdy z problemów omawianych w książce Terpilowskiego znajduje odzwierciedlenie w całej kulturze. We wstępie (s. 3–4) autor monografii przedstawił problematykę związaną z KK oraz historię jej badań. Podkreślił, że przedmiotem jego studiów stała się grupa stanowisk leżąca w centrum terytorium zajmowanego przez tę kulturę, stąd ich analiza powinna mieć znacznie większą wartość dla obiektywnego poznania KK niż miałyby to miejsce w przypadku badań obszarów graniczących z innymi kulturami. Tytuł pracy sugeruje co prawda analizę materiałów z całego dorzecza Desny, ale jak się okazuje już we wstępie, terytorium badań jest mniejsze i obejmuje część dolnego i środkowego dorzecza.

Pierwszy rozdział poświęcony został zagadnieniom kultury materialnej, do której autor zalicza nie wiadomo z jakiej racji również obrządek pogrzebowy. W części poświęconej topografii i planigrafii osad zawarto charakterystykę odcinka dorzecza Desny, będącego przedmiotem badań. Na obszarze około 20000 km² odnotowano 89 stanowisk KK (ryc. 1), które tworzą dwa wyraźne zgrupowania: koło Czernihowa i koło Nowgorodu Siewierskiego². Lokowane były najczęściej na terasach nadzalewowych Desny i jej dopływów; cypelkach i niewielkich wyniesieniach w obrębie terasy dennej (ryc. 8). Wśród nich zdarzają się również stanowiska wydmowe, które zwykle pozbawione są warstwy kulturowej.

Nie stwierdzono przypadków fortyfikowania osad, których średnia powierzchnia wynosiła około 2 ha. Wnioskując po cienkiej warstwie kulturowej (30–40 cm) osady były krótkotrwałe (kilkudziesięcioletnie). Stwierdzono niejednokrotnie występowanie osad KK w skupieniach po kilka na niewielkiej powierzchni, np. nad rzeką Stryżeń na obszarze około 80 km² zlokalizowano 10 osad.

Badania szerokopłaszczyznowe wykazały, że osady KK należały do niewielkich wspólnot, np. w Roiszczce na powierzchni 2170 m² odkryto 5 chat, 6 budowli gospodarczych i 230 jam (ryc. 4). Sądzi się na tej podstawie, że nawet największe z osad składały się z nie więcej jak 10–15 jednoczasowych domostw (ryc. 9). Zastanawia tutaj jednak tak liczne występowanie niezinterpretowanych jam (na jedną chatę przypada ich statystycznie 46), które w pewnych układach sugerują obecność innych budowli, może o konstrukcji zrębowej (np. ryc. 4).

Do chwili obecnej na prezentowanym obszarze zbadano 20 chat. Zagłębione one były w ziemię od 0,4 do 1,5 m; zarys miały zbliżony do kwadratu, powierzchnię od 11 do 17 m². Zwraca uwagę idealna orientacja ścian w stosunku do stron świata. Interesujące są niektóre szczegóły konstrukcji budowli mieszkalnych. Więźba dachowa wsparta była na słupie wkopanym w środek

¹ Pierwszej zbiorowej prezentacji materiałów KK dokonał V. M. Danilenko, *Pizn'ozaru-bynec'ki pam'jatky kyivs'kogo typu*, „Archeologija”, z. 19: 1976, s. 65–92; z innych godne uwagi są opracowania źródłowe: E. V. Maksimov, R. V. Terpilovskij, *Poselenija kievskogo tipa bliz Černigova*, [w:] *Problemy etnogeneza Slavjan*, Kiev 1978, s. 91–108; tenże, *Poselenie kievskogo tipa u s. Ul'janovka na Desne*, [w:] *Slavjanie i Rus'*, Kiev 1980, s. 21–41; R. V. Terpilovskij, *Novye pamjatniki III–IV vv. n.e. v Černigovskom Podesen'e*, [w:] *Novye issledovanija archeologičeskich pamjatnikov na Ukraine*, Kiev 1977, s. 123–141; oraz najnowsze encyklopedyczno-podręcznikowe opracowanie zagadnienia KK — R. V. Terpilovskij, *Kievskaja kultura*, [w:] *Etnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n.e.*, Kiev 1985, s. 51–59.

² Wydaje się, że owe skupienia reprezentują jedynie stan rozpoznania terenowego. Zazwyczaj do chwili wprowadzenia badań metodą archeologicznego zdjęcia kraju zagęszczenie stanowisk obserwuje się wokół dużych ośrodków miejskich. Porównaj np. mapy w katalogach: I. K. Svešnikov, *Dovidnyk z archeologii Ukrainy, Lvivs'ka oblast'*, Kyiv 1976; I. K. Svešnikov, J. M. Nikol'čenko, *Dovidnyk z archeologii Ukrainy, Rovens'ka oblast'*, Kyiv 1982; V. V. Aul'ich L. I. Krušel'nycka, I. K. Svešnikov, V. M. Cygyl'k, O. P. Černyš, *Archeologični pam'jatky Prykarpattja i Volyni rann'oslov'jans'kogo i davn'orus'kogo periodiv*, Kyiv 1982.

„podłogi”, a przy nim najczęściej rejestrowano duże skupienie węgla drzewnych (piece? ryc. 8, tabl. 3, 4, 8). Interesująca jest chata nr 3 z Roiszcza z przyścienną piwniczką i chata nr 14 z tej samej miejscowości z założonym w ścianie bocznej piecem wyłożonym ceramiką.

Wśród obiektów gospodarskich autor monografii wyróżnia dwa zasadnicze typy: piwniczki i naziemne konstrukcje przykrywane dachem kilka jam.

Obrządek pogrzebowy jest tematem kolejnego podrozdziału, przy czym Terpiłowski zastrzega się, że w odniesieniu do interesującego go regionu KK jest on właściwie niemożliwy do scharakteryzowania. Specyficzne jego cechy polegające na złożeniu w płytkiej jamie niewielkiej ilości spalonych kości i niecharakterystycznych, drobnych fragmentów przepalonych naczyń, pozwalają datować je na pierwszą połowę I tysiąclecia n.e., jednak bez wskazania konkretnej kultury (s. 16). W regionie znaleziono dotąd jedynie 5 grobów. Mimo tego autor recenzowanej pracy ryzykuje stwierdzenie o podobieństwie obrządku KK z tej części jej ekumeny do materiałów podkijowskich. Pochodzi stamtąd większa seria grobów³. Wśród nich wyróżniają się obiekty z dużą ilością przepalonych fragmentów naczyń⁴. Zdaniem autora, obrządek KK mimo istniejących różnic chronologicznych ma wiele punktów wspólnych z kulturą miłogradzką. Pewne jego cechy są bliskie kulturom zarubinieckiej i przeworskiej. W odniesieniu do tej ostatniej Terpiłowski wskazuje na groby jamowe z wtórnie przepaloną ceramiką, które są nadto uboższe od pozostałych (s. 17–18), w związku z czym udział jej w kształtowaniu się zwyczajów pogrzebowych KK wydaje się mu bardzo prawdopodobny.

Interesujący jest podrozdział analizujący ceramikę. Autor podzielił naczynia KK na trzy grupy. Sądząc po tabeli na s. 23, typologia powstała na bazie analizy 248 egzemplarzy z obiektów na dziewięciu stanowiskach. Wyróżnione trzy podstawowe grupy to: garnki, misy i talerze (ryc. 13 na s. 21). Pierwsza, grupująca większość z wszystkich naczyń, wydawałoby się jednolitych pod względem formy, dzieli się na cztery typy podstawowe. Typ 1 obejmuje naczynia szerokootworowe, z największą średnicą w górnej ich części, typ 2 – naczynia jajowate, typ 3 – naczynia tulipanowate i typ 4 – naczynia z zaznaczoną linią brzuśca, mniej więcej w połowie swej wysokości. Wyróżniono też typ szczególny dla naczyń z Roiszcza i Uljanowki, charakteryzujący się ostro zarysowaną linią brzuśca, niekiedy podkreśloną listwą. Wszystkie typy mają warianty.

Najmniej zwarta typologicznie jest grupa druga, w której obok siebie znajdują się klasyczne misy, wazy, oraz wazy w typie „Schalenerne” (ryc. 13b). Wydaje się, że najważniejsze byłoby rozdzielenie jej na dwie podgrupy – mis i waz. Z drugiej jednak strony potraktowanie sumaryczne tych naczyń i włączenie do jednej grupy może usprawiedliwiać fakt, że stanowią one formy występujące sporadycznie – 12 egzemplarzy w całej grupie naddesneńskiej z pięciu zespołów stanowi 4,8% wszystkich naczyń (porównaj z tabelą na s. 23). W sumie trzeba przyznać, że zaprezentowana próba klasyfikacji jest bardzo udana i przekonująca.

Z kilku stanowisk pochodzą fragmenty naczyń robionych na kole, uważanych przez Terpiłowskiego za importy czerniachowskie, oraz fragmenty późnoantycznych amfor.

Bardzo skromnie reprezentowane są pozostałe kategorie źródeł. Przedmioty z żelaza to przede wszystkim noże, szydła, okucie radła i jeden sierp. To ostatnie narzędzie jest o tyle istotne, że zachowało się razem z zaciskami w formie dużych półpiersi, mocującymi ostrze do trzonka (tabl. 13/1). Sierpy takie znane są również ze skarbu dackiego w Lozna w Rumunii⁵. W sumie oba znaleziska pozwalają na określenie nie interpretowanych dotąd podobnych półpiersi, znajdo-

³ E.V. Maksimov, R. S. Orlov, *Poselenie i mogil'nik vtoroj četverti I tys. n.e. u s. Kazaroviči bliz Kieva*, [w:] *Rannesrednevekowye vostočnoslawjanskije drevnosti*, Kiev 1974, s. 11–21; Danilenko, *op. cit.*, s. 68–69, oraz niepublikowane, liczące około 100 pochówków cmentarzysko w Abidni, znane tylko ze wzmianek i omówień – L. D. Pobol', *O novych archeologičeskich pamjatnikach BSSR VI–XI vv.*, [w:] *Slavianite i sredizemnomorskijaj svjat VI–XI vek*, Sofija 1973, s. 221–230.

⁴ Danilenko, *op. cit.*, s. 68.

⁵ S. Teodor, P. Sadorschi, *Depôt d'outilles en fer d'époque La Tène de Lozna, dép. de Botoșani*, „Inventaria Archaeologica Roumenie”, Fasc. 11, R: 1979.

wanych w grobach kultury przeworskiej, jako zacisków do sierpów⁶. Ponadto znaleziono jeszcze dłuto i strug. Broń reprezentowana jest przez jeden grot strzały i fragment sztyletu. Wyjątkowym znaleziskiem jest wykonany z żelaznej blachy dzwonek pasterski z Uljanowki (s. 27 ryc. 14). Z przedmiotów użytku osobistego znana jest brzytwa i igła do szycia. Części stroju są reprezentowane przez dwie żelazne szpile pastorołowate, cztery zapinki (w tym jedną brązową), siedem sprzączek i wisiorki.

Przedmioty wykonane z brązu to, obok wspaniałej zapinki, fragment bransolety i również fragment lustra. Bardzo interesujące są srebrne blaszkowe zawieszki półksiężycowate, znalezione koło chaty nr 11 w Roiszczu (tabl. 22/3), interpretowane jako skarb.

Wydaje się, że chybiona jest chronologiczna i kulturowa interpretacja fibuli brązowej z Kuriłowki, charakteryzującej się kabłąkiem zdobionym na grzbiecie nacinaniem lub perlkowaniem (rysunek jest niezupełnie czytelny, opis natomiast bardzo zdawkowy — tabl. 6/15). Terpiłowski uważa ją za import z obszaru kultury czerniachowskiej, określa jako element 1 serii 2 wariantu Ambroza⁷ i datuje na IV w. n.e. (s. 29). Fibule takie nie występują jednak w kulturze czerniachowskiej, a w takim konkretnym wariantcie nie posiadają odpowiednika w klasyfikacji Ambroza. Należy natomiast uznać je za charakterystyczne dla kultury wielbarskiej. W Węsiarach analogiczną zapinkę znaleziono w grobie 63⁸ i sądząc po chronologii całego cmentarzyska nie może ona być datowana później jak na fazę B2/C1⁹. Wydaje się, że takie same egzemplarze z Ceceli¹⁰ i Brześcia-Tryszyna¹¹ nie powinny być datowane później jak na fazę C2¹², czyli najpewniej drugą połowę III wieku i ewentualnie początek IV¹³. Podobną chronologię mają fibule omawianego typu znane w kilku egzemplarzach z grupy masłomęckiej¹⁴. W takich okolicznościach trudno mówić o zapince z Kuriłowki jako o pewnym imporcie czerniachowskim, skoro licznie reprezentowane są one na innym obszarze kulturowym, a nadto ich chronologia zdaje się wyprzedzać pojawienie się wykształconej kultury czerniachowskiej.

Pozostałe kategorie zabytków to gliniane tygielki do wytopu miedzi, łyżka odlewnicza, ciężarki tkackie, przęśliki oraz paciorki. Z kości wykonane były „łyżwy”, różnego rodzaju ostrza, amulet z zęba niedźwiedziego i grzebienie (wszystkie reprezentują typ III Thomas), które autor uważa za import czerniachowski (s. 35). Wspomnieć należy tutaj jeszcze o trzech egzemplarzach kamiennych żaren rotacyjnych i kilku szklanych paciorkach.

Kolejny rozdział książki poświęcony jest analizie kulturowej, chronologicznej, oraz genezie materiałów z dorzecza Desny. KK została rozdzielona przez Terpiłowskiego na dwie fazy. Pierwsza datowana jest na III do połowy IV w. i charakteryzuje się udziałem „elementów pochodzenia północnego”, które autor kojarzy chyba z kulturą miłogrodzką i być może kulturą ceramiki sztrychowanej i bałtyjską. Druga faza obejmuje wiek IV do połowy V i zawiera elementy

⁶ Np: E. Szarek-Waszkowska, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opoka, pow. Puławy*, „Studia i Materiały Lubelskie” t. 5: 1971, tabl. II/8; oraz niepublikowane Puławy-Włostowice, grób nr 8, w zbiorach Katedry Archeologii UMCS w Lublinie.

⁷ A. K. Ambroz, *Fibuly juga Europejskiej części SSSR II v. do n.e. — IV v.n.e.*, „Archeologija SSSR, svod archeologičeskich istočnikov”, D1–30, Moskwa 1966, s. 60–61, 63, 64.

⁸ M. Blombergowa, *Cmentarzysko w Węsiarach, ozdoby*, Prac. Mat. Łódź, t. 12: 1966, s. 71, tabl. XLII/11.

⁹ R. Wołągiewicz, *Kultura wielbarska — problemy interpretacji etnicznej*, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, s. 84, 85.

¹⁰ J. Jaskanis, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. Siemiatycze, w świetle badań z lat 1966–1970*, Spraw. Arch., t. 24: 1972, s. 98 ryc. 14c.

¹¹ J. V. Kucharenko, *Mogil'nik Brest-Trišin*, Moskwa 1980, s. 109, tabl. XVI/51b.

¹² Wołągiewicz, *op. cit.*, s. 84; M. B. Szczukin, *Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska*, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, s. 140.

¹³ K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Kraków 1970, s. 99, 108.

¹⁴ Materiały niepublikowane: Gródek nad Bugiem, gm. Hrubieszów, stan. 1C, woj. zamojskie, grób nr 20; Masłomęcz, gm. Hrubieszów, stan. 15, woj. zamojskie, groby nr 25 i 77.

czerniachowskie. Wyróżnione przedziały chronologiczne charakteryzują również odmienne formy naczyń i różny asortyment narzędzi oraz ozdób (s. 42). To ostatnie stwierdzenie w odniesieniu do niektórych, występujących w pojedynczych egzemplarzach znalezisk wydaje się ryzykowne. Nasuwa się jednocześnie refleksja, iż przedstawiony podział chronologiczny jest podziałem terytorialnym, gdyż stanowiska datowane na fazę I lokalizowano w zdecydowanej większości w północnej części badanego regionu (rejon Nowgorodu Siewierskiego), natomiast określone na fazę II w południowej jego części (rejon Czernihowa). Ze wskazanych przez autora monografii trzech stanowisk II fazy zlokalizowanych w północnej części regionu, jedno z Kurilówki datowane analizowaną wcześniej fibulą należy chyba zaliczyć do fazy I.

Zdaniem Terpiłowskiego można już dzisiaj mówić przynajmniej o dwóch grupach KK — nad-desneńskiej i środkowodnieprzańskiej, różniących się między sobą asortymentem form ceramicznych, częstotliwością występowania „wspólnych” typów naczyń (ryc. 21) oraz obrządkiem pogrzebowym — o którym właściwie trudno w tej sytuacji mówić. Nieliczne publikacje nie pozwalają natomiast uchwycić różnic w stosunku do stanowisk z nad górnego Dniepru¹⁵. Być może rangę odmiennej grupy w obrębie KK będzie można nadać stanowiskom z nad Sejnu, na których obserwuje się daleko wyraźniejsze kontakty z kulturą czerniachowską.

Miejsce KK wśród innych kultur tego okresu określił Terpiłowski w następujący sposób: od północy sąsiaduje ona z kulturą ceramiki sztrychowanej oraz kulturą dnipro-dźwińską; od wschodu z kulturą moszczyńską, od południa z kulturą czerniachowską, w której to kwestii wypowiem się jeszcze przy okazji omawiania genezy KK. Najtrudniej jest natomiast określić zachodnią jej granicę, która najpewniej przechodzi tutaj zdaniem autora w „białą plamę” — czyli hiatus kulturowy, mający miejsce w rejonie dolnego biegu Prypeci. Należy tutaj zwrócić uwagę na wyniki badań archeologów białoruskich, którzy w tym rejonie odnotowali ślady stabilnego osadnictwa ludności kultury późnozaruszyńskiej¹⁶. Wydaje się jednak, że zaprezentowane w katalogach materiały mogące wypełniać lukę dostrzeżonego przez Terpiłowskiego hiatusu nie zostały poddane szczegółowej stratyfikacji. Ponadto część z nich stanowi wyłącznie materiały powierzchniowe. Rozrzeczenie stanowisk nad dolną Prypecią dostrzegli jednak również badacze ukraińscy w odniesieniu do starszych od KK zjawisk kulturowych¹⁷.

Po przesłedzeniu wnikliwej analizy przedstawionych wyżej zagadnień czytelnik z pewną niecierpliwością oczekuje wyjaśnienia genezy KK. Opracowany przez autora monografii obszar zamieszkiwany był, przed pojawieniem się interesującej nas kultury, przez grupy, które w różnej mierze były nośnikami cech kultury zarubienieckiej. Zdaniem Terpiłowskiego należy tutaj szczególnie podkreślić rolę elementów późnozaruszyńskich — głównie grupy poczepskiej (s. 57). Pojawienie się wykształconej KK ma poprzedzać etap wstępnego formowania się kultury, przypadający na II w. Zapewne pośrednio udział w formowaniu się KK miały również zdaniem autora kultury juchnowska i miłogradzka. Stanowczo stwierdził on jednak, że KK nie można traktować jako późniejszego etapu rozwoju kultury zarubienieckiej. Bardzo trafnie zauważa przy tym, że powstanie KK jest wynikiem „wielkiego historycznego procesu, zapoczątkowanego wielką wędrówką ludów” (s. 58) — zapewne Terpiłowski ma tutaj na myśli wędrówkę Gotów w kierunku Morza Czarnego.

Wydaje się jednak, że w genezie KK należy poważnie brać pod uwagę udział kultury

¹⁵ Dysponujemy właściwie jedynie fragmentarycznymi informacjami o dwóch interesujących cmentarzyskach w Abidnja i Tajmonowo: L. D. Poboł', *Osnownye itogi izučenija pamjatnikov poźdnogo etapu zarubineckoj kultury v Belorussii*, [w:] *Drevnosti Belorussii*, Minsk 1966, s. 205–217; tenże, *Itogi izučenija drevnostej żeleznogo veka Belorusskogo Podneprov'ja* [w:] *Drevnosti Belorussii*, Minsk 1969, s. 89–117; tenże, *O novych...*

¹⁶ Dla przykładu — najnowszy katalog materiałów z Białorusi — L. D. Poboł', *Archeologičeskie pamjatniki Belorussii, żeleznyj vek*, Minsk 1983, s. 37–41, oraz mapa nr 3 pod opaską.

¹⁷ Np.: J. V. Kucharenko, *Pamjatniki żeleznogo veka na territorii Poles'ja*, „Archeologija SSSR, svod archeologičeskich istočnikov”, D1–29, Moskwa 1961, s. 7 ryc. 2, s. 15 ryc. 7; E. V. Maksimov, *Zarubineckaja kul'tura na territorii USSR*, Kiev 1982, s. 8 tabl. I.

wielbarskiej. Jest ku temu kilka przesłanek. Obecność w grupie środkowodnieprzańskej (kijowskiej) grobów z przepaloną ceramiką niekoniecznie musi być wynikiem oddziaływań kultury przeworskiej, jak sądzi Terpiłowski, gdyż przepaloną ceramikę spotyka się również w pochówkach kultury wielbarskiej¹⁸. Druga, to obecność materiałów kultury wielbarskiej w sąsiedztwie — nawet grupy desneńskiej — o czym może świadczyć grób tej kultury z Peresyvky i materiały z sąsiednich stanowisk¹⁹. Trzecia, to obecność fibuli brązowej, którą wcześniej uznaliśmy za import wielbarski. Wydaje się również, że skoro elementy kultury wielbarskiej są czytelne w kulturze czerniachowskiej²⁰, to ich wpływ na KK jest równie prawdopodobny, a w obrządku pogrzebowym bardziej realny niż kultury przeworskiej. Wydaje się, że ta ostatnia dotarła w swej ekspansji na wschód co najwyżej do środkowego Podola²¹. Zastanawiająca jest tylko obecność na niektórych cmentarzyskach kultury czerniachowskiej grobów z bronią o charakterze wybitnie przeworskim²². Wśród nich jest również pochówek z cmentarzyska w Kompanijcach w obwodzie połtawskim²³. Oczywiście powyższe sugestie wymagają dalszych studiów i w tej wersji należy je traktować jako postulat badawczy zarysowujący problematykę. Niemniej przy analizie miejsca KK wśród innych kultur należy uwzględnić ewentualność czasowego sąsiedztwa z kulturą wielbarską, co w odniesieniu do zachodnich prowincji KK wydaje się faktem²⁴. To samo dotyczy czynników kształtujących genezę tej kultury, widocznych głównie w obrządku pogrzebowym. Na obecnym etapie badań wydaje się rysować niemiernie prawdopodobny wpływ kultury wielbarskiej na asortyment form ceramicznych KK. W grupie mis wydzielonej przez Terpiłowskiego znajdują się bowiem formy nawiązujące do VI grupy Schindlera²⁵.

Trzeci rozdział poświęcony jest gospodarce KK. Zawiera on szczególną analizę wszelkich dostępnych autorowi źródeł, w tym: odcisków ziaren różnych zbóż, struktury znalezisk kości

¹⁸ Np.: B. Balke, *Żeńskie (?) cmentarzysko z okresu późnorzymskiego w miejscowości Kłoczew, pow. Ryki*, Mat. SiW, t. I: 1971, s. 346, 353; S. Nosek, *Zabytki kultury wenedzkiej z Lubelszczyzny*, „Annales UMCS”, vol. III, z. 2 Sec. F: 1948, s. 215–222; A. Kokowski, A. Kutylowski, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Woli Skromowskiej*, WA, t. XLVIII, z. 2 (w druku).

¹⁹ J. V. Kucharenko, *Pogrebene u s. Peresyvky*, MIA, N° 176: 1970, s. 33–35; porównaj też — D. P. Berezovec, *Doslidžennja slovjanskich pamjatok na Sejmi v 1949–1950 gg.*, „Archeol’ogični Pamjatki URSS”, t. V: 1955, s. 61–65.

²⁰ Np.: Gh. Diaconu, *Nordnordöstliche Elemente in des Tschernjachow-Sintana de Mureş-Kultur*, „Dacia”, t. IX: 1965, s. 299–306; B. V. Magomedov, *Mogil’nik u gorodišča Gorodok na južnom Buge*, [w:] *Pamjatniki drevnich kul’tur Severnogo Pričernomor’ja*, Kiev 1979, s. 107, ryc. 2/17, s. 113.

²¹ D. N. Kozak, *Pševors’ka kul’tura u verchn’omu Pidnistrov’i i zachidnomu Pobužzi*, Kyiv 1984, ryc. 1; K. Godłowski, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław 1985, s. 81, s. 82 ryc. 5.

²² E. A. Symonovič, N. M. Kravčenko, *Pogrebal’nye obrjady plemen černjachovskoj kul’tury*, „Archeologija SSSR, svod archeologičeskich istočnikov”, D1–22, Moskva 1983, s. 34–37, tabela XIII; G. Diaconu, *Archäologische Angaben über die Taifalen*, „Dacia”, t. VIII: 1963, s. 306 ryc. 3, s. 307 ryc. 4; tenże, *Mogoşani necropola din secolul IV e.n.*, Tiŕgoviste 1970, ryc. 4. Być może podobnie należy interpretować znaleziska krzesiw w grobach kultury czerniachowskiej — Gh. Diaconu, *Două amnare de tip Pševorsk descoperite în Muntenia*, SCIV, t. XV: 1964, s. 427–433, ryc. 1/3. Wydaje się, że z podobnego grobu pochodzi miecz znaleziony w miejscowości Kołomok w obwodzie charkowskim — V. E. Ragzievskaja, V. D. Gorak, *Meč rimsogo tipa iz polselka Kolomok v Charkivskoj oblasti*, Sov. Arch., z. 3: 1984, s. 209–211.

²³ E. V. Machno, *Typy pohovan ta planuvannja Kompaniivskogo mogyl’nyka* [w:] *Seredni vjky na Ukraini*, z. 1, Kyiv 1971, s. 93, ryc. 5.

²⁴ D. V. Baran, *Černjachiv’ska kul’tura*, Kyiv 1981, s. 16, ryc. 2.

²⁵ Porównaj ryc. 13b na s. 21, oraz R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe*, Leipzig 1940, s. 47–68, 140–145.

zwierzęcych²⁶, wyniki analiz metalograficznych wskazujące na umiejętność wytwarzania i łączenia różnego rodzaju żelaza. Omówienie technologii produkcji ceramiki pozwala stwierdzić regułę stosowania jako domieszki tłuczni ceramicznego. Cały proces produkcji naczyń, zdaniem autora monografii, jest bardzo blisko stosowanemu przez ludność kultury zarubinieckiej. To ostatnie stwierdzenie jest bardzo dziwne w świetle wcześniej głoszonej tezy o niemożliwości traktowania KK jako etapu dalszego rozwoju kultury zarubinieckiej.

W zakończeniu monografii zawarł Terpiłowski problem relacji KK do wczesnosłowiańskich materiałów dorzecza Dniepru. Stwierdził, że jest ona bezpośrednim poprzednikiem kultur kołoczyńskiej i pieńkowskiej oraz typu praskiego²⁷. Zgadza się również z tezą o związku genetycznym pomiędzy KK a tą ostatnią, niemniej uważa za bardziej zasadne zajęcie się relacją omawianej kultury z kulturą kołoczyńską. Terpiłowski podpisuje się jednocześnie pod tezą, iż kultura kołoczyńska jest przekształconą w drodze ewolucji KK (s. 74). Fakt ten ma potwierdzać szczegółowa analiza porównawcza ceramiki obydwu kultur (s. 76–78). W dalszej kolejności ustosunkowano się do roli KK w powstawaniu kultury pieńkowskiej. Autor monografii uważa, że w rejonie Czernihowa wzięła ona udział w powstaniu tej kultury — tak samo jak w tworzeniu materiałów o mieszanym kołoczyńsko-pieńkowskim charakterze (s. 83).

Zagadnienia etniczne zamykają książkę. Po wnikliwej analizie między innymi wyników badań lingwistycznych i wzięciu pod uwagę możliwości różnych interpretacji KK, w tym i bałtyjskiego substraktu w jej strukturze, Terpiłowski opowiada się za słowiańskim jej określeniem. Uważa, że można ją kojarzyć z historycznymi Antami (s. 85).

Ostatnia część książki to zestawienie podstawowych informacji o 89 stanowiskach KK i materiał ilustracyjny przedstawiony na 22 tablicach.

W sumie książkę Terpiłowskiego należy uznać za bezprecedensowe wydarzenie ostatnich lat na rynku wydawniczym archeologii ukraińskiej. Jest to znakomita praca, wskazująca na rzetelne i solidne opanowanie warsztatu badawczego, pełną odpowiedzialność za głoszone tezy oraz sumienność badawczą. Uwagi krytyczne zawarte w tej recenzji należy traktować jako dyskusję z badaczem, a nie próbę deprecjonowania jego dzieła, dającego jasny i wszechstronny obraz nie znanego do niedawna bliżej zjawiska, określonego mianem kultury kijowskiej.

Andrzej Kokowski

---

²⁶ Interesującym posunięciem badawczym jest tutaj przeliczenie analizowanych materiałów na ilość osobników (tabela na s. 62). Zwierzęta domowe reprezentowane są przez: bydło, owcę/kozę, świnie, konia, psa i drób; natomiast zwierzęta dziko żyjące, stanowiące procentowo niewielki udział analizowanego zbioru, reprezentowane są przez wiele gatunków: niedźwiedź, łось, żubr, tur, jelen, dzik, lis, zając, ptaki i ryby.

²⁷ Porównaj z: V. V. Sedov, *Vostočnye Slavjane v VI–XII vv.*, Moskva 1982, s. 11, 19–34.

(The following text is severely distorted and largely illegible due to extreme contrast and image quality. It appears to be a dense scientific article.)